

PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ HESABATININ BİRBAŞA VƏ DOLAYI METODLARLA TƏRTİB EDİLMƏSİ

Rauf Allahyarov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: allahyarovrauf53@gmail.com

Xülasə. Məqalədə pul vəsaitlərinin nəzarətində tətbiq olunan hesabat formaları, birbaşa və dolaylı əməliyyat fəaliyyətləri, Azərbaycanda pul vəsaitlərinin hesabatı və banklarının fəaliyyətində tətbiq olunan əməliyyat fəaliyyətləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: kapital axını, pul vəsaiti, birbaşa investisiya, bankçılıq fəaliyyəti, mənfəət, zərər.

PREPARATION OF CASH FLOW STATEMENT BY DIRECT AND INDIRECT METHODS

Rauf Allahyarov

Azerbaijan State Economic University, Baku, Azerbaijan

Abstract. In the paper the reporting forms used in cash control, direct and indirect operational activities, cash reporting in Azerbaijan and operational activities applied to the activities of banks are investigated.

Keywords: Capital flow, cash, direct investment, banking, profit, loss.

СОСТАВЛЕНИЕ ОТЧЕТА О ДВИЖЕНИИ ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ ПРЯМЫМ И КОСВЕННЫМ МЕТОДАМИ

Рауф Аллахьяров

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье исследуются формы отчетности, используемые в кассовом контроле, прямой и косвенной операционной деятельности, кассовой отчетности в Азербайджане и операционной деятельности применительно к деятельности банков.

Ключевые слова: Движение капитала, денежные средства, прямые инвестиции, банковское дело, прибыль, убытки.

1. Giriş

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, müəyyən bir dövrdə biznesinizə nə qədər nağd pulun daxil olduğunu və çıxdığını bildirir. Balans hesabatları və gəlir hesabatları ilə yanaşı, kiçik biznes mühasibat uçotunuzu idarə etmək və fəaliyyətini davam etdirmək və kifayət qədər pul vəsaitiniz olduğundan əmin olmaq üçün ən vacib üç maliyyə hesabatından biridir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı biznes fəaliyyəti zamanı şirkətin hesabına mədaxil olan və məxaric olan bütün pul vəsaitini izləyir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat şirkətin kreditörünə etdiyi əsas ödənişlər barəsində anlayış verir. O, həmçinin nağd pulla qeydə alınan və digər maliyyə hesabatlarında əks olunmayan əməliyyatları göstərir. Hansı ki, bunlara inventar üçün əşyaların və əsaslı avadanlıqların alınması, müştərilərə kredit verilməsi daxildir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti mövsümi müəssisələr üçün xüsusilə vacibdir. Bütçə vəsaitinin idarəedilməsində pul axınlarının hər zaman mövsümi olaraq izlənilməsi və nəzarəti tələb olunur.

Şirkətlər üçün pul vəsaitlərinin hərəkətini izləməyin ən münasib yolu pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatını hazırlamaqdır. Adətən belə hesabatlar hər ayın sonu hazırlanır, bütçəni nəzərdən keçirmək, gəlir və xərcləri planlaşdırmaq və nağd pul axınına nəzarəti həyata keçirə bilmək məqsədilə tərtib edilir.

Pul vəsaitlərinin hərəkətini təhlil etməyin ən asan yolu, ödənilməmiş alışıların hər ayın sonunda ödəniləcək ümumi satışlarla müqayisəsi metodudur. Əgər şirkət üçün cəmi ödənilməmiş satılmalara ödənilməli olan ümumi satış məbləğindən çox olarsa, potensial pul axını problemini göstərən növbəti ayda alınandan daha çox pul xərclənməsi tələb olunacaqdır.

Bundan əlavə, pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı real məlumatlar həm təşkilatın maliyyə axınlarını izləmək və nağd pula ehtiyacı təhlil etmək üçün biznes sahibləri, şirkətin likvidliyi haqqında nəticə çıxara bilən investorlar, tərəfdaşlar və səhmdarlar üçün lazımdır. Bu zaman şirkətin məqsədi pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərindəki tarixi dəyişikliklər haqqında məlumatın müəyyən dövr üzrə əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərindən pul vəsaitlərinin hərəkətini təsnifləşdirən pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat şəklində təqdim edilməsini tələb etməkdir.

Müəssisələr belə bir hesabat forması hazırlayarkən beynəlxalq standartlara və şərtlərə əməl etməlidirlər. Xüsusilə əgər müəssisə intensiv şəkildə xarici investorlarla və səhmdarlarla fəaliyyətdədirsə, müəssisənin əsas pul vəsaitini xarici gəlir mənbələri təşkil edirsə, o zaman pul vəsaitlərinin hesabat forması beynəlxalq standartlara cavab verməli, bütün növ statistik analiz metodlarını özündə əks etdirməlidir.

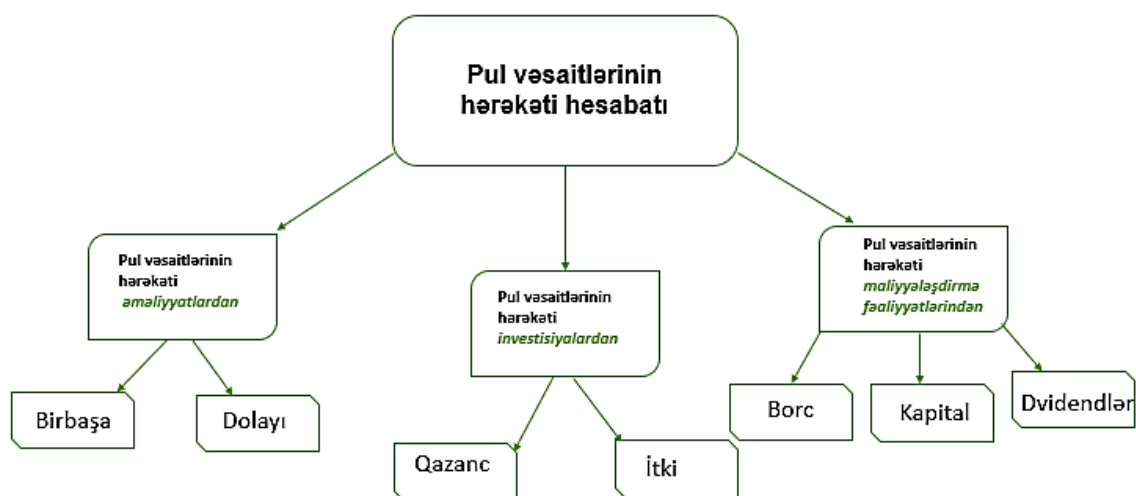
2. Pul vəsaitləri hesabatının planlaşdırılması

Xərclərin, bank kreditlərinin, vergilərin ödənilməsi, həmçinin yeni aktivlər almaq üçün nağd pul lazımdır. Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı, biznesin tam olaraq bunu etmək üçün kifayət qədər pul vəsaitinin olub olmadığını müəyyən edir. O, tez-tez digər iki əsas hesabatla - Mənfəət və Zərər hesabatı və Balans hesabatı ilə birlikdə istifadə olunur. Bu, şirkətin maliyyə hesabatlarının üçüncü komponentidir [11, s.9]. Pul vəsaitlərinin nəzarətində tətbiq olunan hesabat formaları aşağıdakılardır:

- **Sınaq Balansı Hesabatı**- müəssisənin bütün pul hesablarının ətraflı xülasəsidir, hansı ki, debit və kredit balans olmaqla 2 yerə ayrılmışdır. Bu hesabat forması müəssisə daxilində aparılır. Sınaq balansı düzgün olarsa, maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına davam etməyə imkan verən bütün mühasibat sənədlərinin düzgün olduğuna əminlik yaradır.

- **Mənfəət və Zərər Hesabatı**- əsasən müəssisənin ilboyu gəlir və xərclərini əks etdirmək üçün hazırlanır. Əgər gəlir xərci üstələyirsə müəssisə mənfəət əldə edir, əks halda isə zərər edir. Aktivlər, öhdəliklər və kapital bu hesabat formasına daxil edilmir.
- **Balans Hesabatı**- aktivlər, öhdəliklər və kapital dəyərində göstərmək üçün istifadə edilir. Belə ki, hər il Mənfəət və Zərər hesabatındakı gəlir Balans hesabatdakı əsas gəlirə əlavə edilir.
- **Pul vəsaitlərinin/axınının hesabatı**- müəssisənin istifadə etdiyi nağd pul axınının və bank balansındakı mövcud dəyişiklikləri göstərir. Əgər hesabatdakı mədaxil olma məxaric olmanı üstələyirsə müsbət pul axını, əks təqdirdə mənfi pul axını kimi qiymətləndirilir.

Pul vəsaitlərinin/axınının hesabatını mənfəət və zərər hesabatından fərqli edən cəhət pul vəsaitlərinin nağd köçürmələri əsasında aparılmasıdır. Amortizasiya və kredit götürülməsi buna daxil edilmir. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili, əməliyyat fəaliyyəti, investisiya fəaliyyəti və maliyyə fəaliyyətlərini əhatə edən müxtəlif fəaliyyətlərdən nəzərdən keçirilən dövr ərzində şirkətə müxtəlif pul vəsaitlərinin daxilolmalarının və şirkətdən pul vəsaitlərinin çıxışının yoxlanılması və ya təhlilinə aiddir [10, s.268]. Bu hesabat forması aşağıdakı sxemə əsasən 3 hissəyə ayrılır.



Sxem 1. Pul vəsaitlərinin hərəkəti təhlili

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda əməliyyatlar bölməsi şirkətin mənfəət və zərəri haqqında hesabatında olan xalis mənfəətin qeyd edilməsi ilə başlayır. Bu, şirkətin gəlirliliyinin təxminini verir. Bundan sonra o, əməliyyat fəaliyyətini əhatə edən nağdsız vəsaitləri sadalayır və onları nağd pul vəsaitlərinə çevirir. Biznesin pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat onun əməliyyat fəaliyyəti üçün adekvat müsbət pul vəsaitlərinin hərəkətini göstərməlidir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın investisiya bölməsi əsas, tikili və ya avadanlıq (PPE) kimi aktivlərə investisiya nəticəsində yaranan qazanc və itkiləri qeyd edir,

beləliklə, şirkət üçün pul vəsaitlərinin vəziyyətindəki ümumi dəyişikliyi əks etdirir. Analitiklər şirkətin PPE-yə sərmayəsini bilmək istədikdə, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda dəyişiklikləri yoxlayırlar. Əsaslı məsrəflər (CapEx) investisiya fəaliyyətinin digər mühüm bəndidir. CapEx, biznesin binalar, nəqliyyat vasitələri və ya torpaq kimi əsas aktivlərə yatırdığı puldur. CapEx-də artım şirkətin gələcək əməliyyatlara sərmayə qoyması deməkdir [7, s.68].

Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hesabatında ilk olaraq səhmlərin geri alınması və ya buraxılması varsa, o, pul vəsaitlərinin hərəkəti təhlilində maliyyələşdirmə fəaliyyətinə məruz qalacaqdır. Qısamüddətli və ya uzunmüddətli kreditlərin alınması və ödənilməsi, dividendlərin ödənilməsi, istiqrazların buraxılması və s. maliyyələşdirmə fəaliyyətləri də buna daxildir.

Aktivlər, ümumiyyətlə, onların nə qədər tez nağd pula çevriləcəyinə əsasən siyahıya alınmalıdır. Cari aktivlər şirkətin bir il ərzində nağd pula çevirməyi gözlədiyi maliyyə vəsaitidir. Bu halda ən yaxşı yol inventarlaşdırmaqdır. Əksər şirkətlər inventarlarını bir il ərzində nağd pula satmağı gözləyirlər. Uzunmüddətli aktivlər şirkətin bir il ərzində nağd pula çevrilməsini gözləmədiyi və ya satması bir ildən çox vaxt aparacaq maliyyə vəsaitidir. Dövrüyyədənəknar aktivlərə əsas vəsaitlər daxildir. Əsas vəsaitlər yük maşınları, ofis mebeli və digər əmlak kimi biznesi idarə etmək üçün istifadə edilən, lakin satış üçün mövcud olmayan aktivlərdir.

Öhdəliklər ümumiyyətlə ödəmə tarixlərinə əsasən siyahıya alınır. Öhdəliklərin cari və ya uzunmüddətli olur. Cari öhdəliklər şirkətin il ərzində ödəməyi gözlədiyi öhdəliklərdir. Uzunmüddətli öhdəliklər bir ildən çox müddətə ödənilməli olan öhdəliklərdir.

Kapital biznesin aktivlərində sahibinin payıdır. Sahibinin kapitalı və ya səhmdarın kapitalı olaraq da adlandırılan kapital, biznes sahibinin və ya səhmdarın bütün aktivlərini ləğv etdikdə və şirkətin borcunu ödədikdə alacağı pul məbləğini əks etdirir. Kapital həmçinin biznesin ümumi dəyərini qiymətləndirməyə kömək edə bilər. Analitiklər çox vaxt biznesin ümumi maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək üçün şirkətin balans hesabatına kapital daxil edirlər.

Səhmdarların kapitalı, sahiblərin şirkətin yarandığı gündən bəri qazanc və ya zərərələrini əlavə və ya çıxarmaqla şirkətin səhmlərinə yatırıqları məbləğdir. Bəzən şirkətlər qazancları saxlamaq əvəzinə bölüşdürürlər. Bu bölgülərə dividendlər deyilir [4, s.185].

Dividendləri daha çox öz bizneslərinə yenidən investisiya etməyə ehtiyacı olmayan köklü şirkətlər ödəyir. Texnologiya və ya biotexnoloji şirkətlər kimi yüksək inkişaf edən şirkətlər nadir hallarda dividend ödəyirlər, çünki onlar bu artımı genişləndirmək üçün mənfəəti yenidən investisiya etməlidirlər.

Borc kapitalı kreditordan borc götürməklə yaranan fond və ya aktivlərə aiddir. Biznes sahibi kapital əldə etmək üçün borc götürür. Məsələn, adi bank kreditləri borc kapitalıdır. Əksər biznes sahibləri borc kapitalına öz kapitalından daha çox üstünlük verirlər. Borc

kapitalının mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, onu təmin etmək daha çətin ola bilər. Yeni biznes borc kapitalı əldə etməkdə çətinlik çəkə bilər, çünki banklar adətən öz təcrübələrində çatışmayan biznesi maliyyələşdirməkdən çəkinirlər.

3. Birbaşa və dolaylı əməliyyat fəaliyyəti

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat iki geniş metoddan, yəni birbaşa pul vəsaitlərinin hərəkəti metodundan və dolaylı pul vəsaitlərinin hərəkəti metodundan istifadə etməklə hazırlana bilər. Birbaşa və dolaylı pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birbaşa metodda əməliyyat fəaliyyətləri ümumilikdə müəssisə üzrə baş verən pul vəsaitlərinin ödənişləri və pul vəsaitlərinin daxilolmaları haqqında hesabat verir, halbuki pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın dolaylı metodu üçün aktivlərdə və öhdəliklərdə dəyişikliklərə düzəliş edilir [3, s.86].

Cədvəl 2. Birbaşa və dolaylı pul vəsaitlərinin bir-birindən fərqləndirən cəhətlər

Birbaşa pul vəsaiti	Dolaylı pul vəsaiti
Hesabata daxil olmaq üçün yalnız nağd pul əməliyyatlarından istifadə edir, yəni xərclənən pul vəsaiti və nağd pul mədaxili.	Xalis gəlirin dəyərini əsas kimi istifadə edir və ya aktivlərdə, eləcə də öhdəliklərdə dəyişiklikləri əlavə edir və ya çıxarır, bundan sonra nağdsız xərclər əlavə edilir.
Xalis gəlir pul vəsaitlərinin və qeyri-nağd pul vəsaitlərinin ayrılması ilə uzlaşdırılır.	Xalis gəlirin dəyəri avtomatik olaraq pul axınına çevrilir.
Fərziyyələr tətbiq edilmir və nağdsız əməliyyatların təsirini, məsələn, amortizasiya xərclərinin uçotunu kimi bütün amilləri nəzərə almır.	Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkətinə gəldikdə bütün geniş amillər üçün fərziyyələr və hesablar tətbiq edilir.
Dəqiqlik tələb edir, çünki düzəlişlərə etibar edilmir və buna görə də pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatların hazırlanmasına daha az vaxt lazımdır.	Bu metod o qədər də dəqiq hesab edilə bilməz, çünki o, düzəlişləri nəzərə alır və onun hazırlanması üçün daha çox vaxt tələb olunur.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin daxil olması kifayət qədər pul vəsaitlərinin yaradılması səviyyəsini əks etdirir. Xarici maliyyə resursuna müraciət etmədən əməliyyat qabiliyyətini saxlamaq lazımdır. Başqa sözlə, əməliyyat fəaliyyəti firmanın əsas gəlir gətirən fəaliyyəti deməkdir. O, firmanın mənfəət və ya zərərini müəyyən edən əməliyyatları təmsil edir. Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair bəzi nümunələr aşağıda verilmişdir:

- Nağd satış (mal və ya xidmətlər);
- Komissiya, haqlar və royalti gəlirlərindən əldə edilən pul vəsaitləri və s.
- İşçilərə və ya işçilərə əmək haqqı şəklində nağd ödənişlər;
- Mal və ya xidmətlərin təchizatçısına nağd ödənişlər;
- Sığorta şirkətləri tərəfindən sığorta haqqı hesabına nağd pul qəbz;
- İddia, annuitet və digər müavinətlər şəklində nağd ödənişlər;
- İnvestisiya və ya maliyyə fəaliyyətinə daxil edilmədikdə, nağd ödənişlər və ya gəlir vergisinin qaytarılması;
- Cari və gələcək müqavilələr hesabına nağd ödənişlər [9, s.18].

Birbaşa üsulun tətbiqi zamanı, nağd pulun biznesinizə daxil olduğu və çıxdığı zaman qeydini aparır, sonra ayın sonunda pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat hazırlamaq üçün həmin məlumatdan istifadə edilir. Birbaşa üsul dolayı metoddan daha çox iş və təşkilatçılıq tələb edir - hər bir nağd əməliyyat üçün nağd pul daxilolmaları hazırlanmalı və nəzarət edilməlidir. Buna görə də çox vaxt kiçik müəssisələr adətən dolayı üsula üstünlük verirlər.

Birbaşa metod pul vəsaitlərinin uçotuna əsaslanır, dolayı metod isə hesablama uçotuna əsaslanır ki, bu da gəlirin alındığı dövr üçün deyil, əldə edildiyi dövr üzrə hesabat verilməsini nəzərdə tutur. Hər iki üsul eyni nəticə əldə edir, lakin bir çox mühasiblər dolayı metoda üstünlük verirlər, çünki mövcud maliyyə sənədlərindəki məlumatlardan istifadə edərək onu daha asan hazırlaya bilirlər. Birbaşa metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, pul vəsaitlərinin daxil olma və çıxışını daha çox görməyə yeni gələcək pul vəsaitlərinin hərəkəti üçün mövcud ola biləcək hər hansı potensial problemləri müəyyən etməyə və təhlil etməyə imkan verən qısamüddətli planlaşdırmağa imkan yaradır.

Dolayı üsulla, mənfəət hesabatında qeyd olunan əməliyyatlara baxır, sonra dövriyyə kapitalını görmək üçün bəzilərini tərsinə çevirirlər. Nağd pulun hərəkətini göstərməyən əməliyyatları aradan qaldırmaq üçün gəlir hesabatını seçmə şəkildə geri çəkirsiniz. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın dolayı metodu, şirkətin müəyyən dövr ərzində nə qədər pul xərclədiyini və ya qazandığını və hansı mənbələrdən əldə etdiyini göstərən məlumatları təqdim etmək üsuludur. Dolayı metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, xalis mənfəətinizin bağlanan bank mövqeyindən niyə fərqli olduğunu görməyə imkan verir. Lakin o, tənzimləmələrə əsaslandığı üçün onun çatışmazlıqlarından biri odur ki, o, nağd əməliyyatlarda eyni görünmə qabiliyyətini təqdim etmir və ya onların mənbələrini ayırır.

Əməliyyat xərcləri müəyyən bir müddət ərzində şirkətin əməliyyatlarını dəstəkləməyə gedən xərclərdir – məsələn, inzibati personalın maaşları və yeni məhsulların tədqiqi xərcləri, marketing xərcləri.

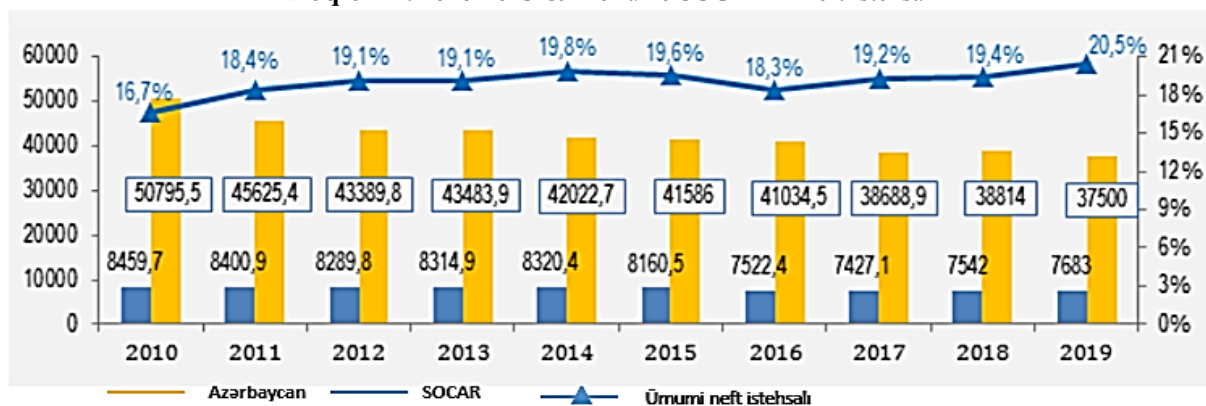
Əməliyyat xərcləri “satış məsrəfləri”ndən fərqlidir, çünki əməliyyat xərcləri birbaşa satılan məhsul və ya xidmətlərin istehsalı ilə əlaqələndirilə bilməz [2, s.90]. Ümumi mənfəətdən amortizasiya da çıxılır. Köhnəlmə uzun müddət ərzində istifadə olunan maşın, alətlər və mebel kimi bəzi aktivlərin köhnəlməsini nəzərə alır. Şirkətlər bu aktivlərin dəyərini istifadə etdikləri dövrlər üzrə bölüşdürürlər. Bu xərclərin yayılması prosesi amortizasiya və ya amortizasiya adlanır. Dövr ərzində bu aktivlərdən istifadəyə görə “haqq” aktivlərin ilkin dəyərinin bir hissəsini təşkil edir.

Bütün müəssisələr gündəlik əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün nağd pula ehtiyac duyurlar. Əməliyyat motivinə əlavə olaraq, müəssisələr gözlənilməz tələblər və ya ehtiyat məqsədləri üçün əlavə pul saxlamalıdırlar. Həddindən artıq nağd pul saxlamağın fürsət dəyəri, xüsusilə yüksək faiz dərəcələri altında yüksək ola bilər. Nağd pul çatışmazlığının örtülməsi və

həddindən artıq nağd pul qalığının qarşısının alınması üçün mübadilə təhlilini ehtiva edən hədəf pul balansı yaradılmalıdır.

4. Azərbaycanda pul vəsaitlərinin hesabatı

Azərbaycanın ölkə olaraq əsas gəlir mənbəyi məlumdur ki, neft və qaz ehtiyatlarının ixracından əldə edilir. Bu baxımdan SOCAR şirkətinin ölkədaxili və ölkəxarici pul vəsaitlərinin hesabatının nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətlidir. SOCAR-ın və onun törəmə müəssisələrinin, assosiasiyalı müəssisələrinin, birgə müəssisələrinin və birgə əməliyyatlarının (birlikdə “Qrup” adlandırılacaq) maliyyə hesabatları Beynəlxalq Mühəsibat Uçotu Standartları Şurası (“BMUSB”) tərəfindən dərc edilmiş Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (“BMHS”) uyğun olaraq hazırlanır. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları Qrupun və onun törəmə müəssisələrinin 31 dekabr 2020-ci il tarixinə maliyyə hesabatlarından ibarətdir. Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlirin hər bir komponenti (“OCI”) Qrupun əsas müəssisəsinin səhmdarlarına və nəzarət olunmayan paylara, hətta bu, qeyri-nəzarət paylarının kəsir balansına malik olması ilə nəticələnsə belə, aid edilir [6, s.58]. Zəruri hallarda, onların uçot siyasətini Qrupun uçot siyasətinə uyğunlaşdırmaq üçün törəmə müəssisələrin maliyyə hesabatlarına düzəlişlər edilir. Şirkətlərarası əməliyyatlar, qalıqlar və qrup şirkətləri arasında əməliyyatlar üzrə reallaşdırılmamış gəlirlər silinir. Reallaşdırılmamış itkilər də silinir, lakin köçürülmüş aktivin dəyərsizləşmə göstəricisi hesab edilir. Qrup tərəfindən qəbul edilmiş siyasətlərə uyğunluğu təmin etmək üçün zəruri hallarda törəmə müəssisələrin uçot siyasətləri dəyişdirilmişdir. Müəssisə birləşmələri alış metodundan istifadə etməklə uçota alınır. Alınma dəyəri, alış tarixində ədalətli dəyərle ölçülən köçürülmüş kompensasiyanın məcmusu və alınmış müəssisədə hər hansı nəzarət olunmayan payların məbləği kimi qiymətləndirilir. Hər bir müəssisələrin birləşməsi üçün alıcı əldə edilən müəssisədəki nəzarət olunmayan payları əldə edilən müəssisənin müəyyən edilə bilən xalis aktivlərindəki proporsional payla ölçür. Satınalma ilə bağlı çəkilən məsrəflər məsrəf hesab edilir və inzibati xərclərə daxil edilir. SOCAR 2020-ci ili 1,734 milyard manat xalis zərərlə başa vurub. Bununla yanaşı, şirkət 2019-cu ili 651 milyon manat xalis mənfəətlə başa vurub. SOCAR-ın maliyyə hesabatlarına əsasən, 2019-cu illə müqayisədə SOCAR-ın gəlirləri 41% və ya 34,145 milyard manat azalaraq 49,607 milyard manat olub [1]. Neft və qaz ehtiyatları Qrupun investisiya qərarlarının qəbulu prosesində əsas elementlərdir. Təsdiqlənmiş neft və qaz ehtiyatlarında, xüsusilə də sübut edilmiş işlənmiş ehtiyatlarda dəyişikliklər mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabatda istehsal vahidi üzrə amortizasiya ayırmalarına təsir edəcək. Neft və qaz ehtiyatlarının təxminləri mahiyyət etibarını ilə qeyri-dəqiqdir, mülahizələrin tətbiqini tələb edir və qazma və hasilat fəaliyyətləri, məhsul qiymətləri, müqavilə şərtləri və işlənmə planları kimi iqtisadi amillərdə dəyişikliklər kimi yeni məlumatlar əsasında gələcəkdə yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Diagram 1. 2010-2019-cu illər üzrə SOCAR-ın neft istehsalı

Mənbə: Baku Research Institute [1].

Bu dövrdə SOCAR-ın hasil etdiyi neftin pik səviyyəsi 2009-cu ildə (8,5 milyon ton), ən aşağı səviyyəsi (7,4 milyon ton) 2017-ci ildə qeydə alınıb. Son 10 ildə Şirkətin neft hasilatı ümumilikdə 9,2 faiz azalıb. SOCAR-ın ölkənin ümumi neft hasilatında payı 17%-dən 21%-ə qədər olub. 2019-cu ildə SOCAR-ın ümumi neft hasilatındakı payı son 10 ilin ən yüksək səviyyəsinə (20,5%) yüksəlib. Səbəb Azərbaycanda ümumi neft hasilatı azalarkən SOCAR-ın neft hasilatının artması idi. Aşağıdakı cədvəl 1-ə əsasən Azərbaycanda ticarət balans 2021-ci ildə 1970059.00 \$ təşkil edir ki, bu da əvvəlki ilin göstəricisinə nəzərən artdığını bildirir. Həmçinin xarici birbaşa investisiyalar 1235 milyon \$ aşağı enmişdir [12]. Xüsusilə Azərbaycanda pul köçürmələri 2021-ci ilin birinci rübündəki 105 milyon ABŞ dollarından 2021-ci ilin ikinci rübündə 131 milyon ABŞ dollarına yüksəlib 26 milyon \$ daha artım müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 1. 2021-ci ilin I və II rübündə Azərbaycanda maliyyə vəsaiti

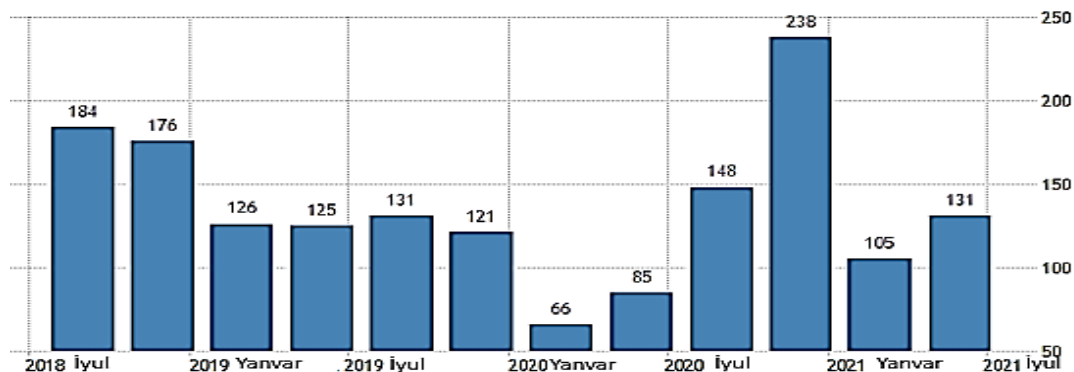
Maliyyə vəsaiti	2021 II rüb	2021 I rüb	Ədəd (\$)
Ticarət balans	1970059.00	1548839.00	1000\$
Cari balans	1251.00	628.00	1000000\$
İdxal	2542099.00	2291785.00	1000\$
İxrac	4512158.00	3840624.00	1000\$
Kapital axını	588.00	-15.00	1000000\$
Xarici birbaşa investisiya	1235.00	1400.00	1000000\$
Pul köçürmələri	131.00	105.00	1000000\$

Mənbə: Müəllif tərəfindən tradingeconomics statistik göstəriciləri əsasən tərtib edilmişdir [12].

Azərbaycanda, əksər inkişaf etməkdə olan bazarlarda olduğu kimi, rəqəmsal maliyyə xidmətlərini artırmaq, kifayət qədər xidmət göstərilməyən əhaliyə geniş miqyasda çatmaq və daha çox insanın formal maliyyə sistemində iştirakına imkan yaratmaqla maliyyə inklüzivliyini təşviq edə bilər. Ödənişlər adətən əmanət, kredit və sığorta kimi digər maliyyə xidmətlərinə giriş nöqtəsi olduğundan, ödəniş xidmətlərinin yaxşılaşdırılması ölkədə maliyyəyə universal çıxış əldə etmək üçün çox vacibdir. Aşağıdakı diaqrama əsasən 2018-21-

ci il üzrə pul köçürmələri 2020-ci il üzrə çox aşağı düşsə də 2021-ci il yanvar ayında ən yüksək göstəriciyə çatmışdır [12].

Diagram 2. 2018-2021-ci illər üzrə pul köçürmələri



Mənbə: Trading Economics, 2021 [12].

5. Azərbaycanda bankların maliyyə fəaliyyəti

Azərbaycanda maliyyə sektoru daha çox kommersiya banklarından ibarətdir. Banklar ümumi maliyyə sektorunun 90%-dən çoxunu təşkil edir. Sığorta, birja və s. kimi digər maliyyə institutları kifayət qədər böyük biznes fəaliyyətinə daxil deyildir. Azərbaycanda bank sektorunun aktivlərinə nəzər salsaq ÜDM-in 29%-nə bərabərdir, kreditlər isə aktivlərin 67%-ni, ev təsərrüfatları və xidmət sektorlarına verilən kreditlər isə ümumi kreditlərin 55%-ni təşkil edir. Öhdəlik yerinə yetirilməsində dövlətin maliyyələşdirmə proqramlarından faydalanaraq həddindən artıq xarici borclanmanın qarşısını alıb. Bu cür proqramlar ümumi kreditlərdə uzunmüddətli kreditlərin yüksək payını (71%) və son illər ipoteka kreditləşməsinin güclü artımını qismən izah edir. Müştəri depozitləri aktivlərin 47%-ni təşkil edir. Bu, regional standartlara görə yüksəkdir. Bununla belə, əmanətlərin səfərbər edilməsi üçün kifayət qədər yer qalır [5, s.3]. Azərbaycanda tənzimləyici mühitin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün ölkənin ödəniş sisteminin modernləşdirilməsində hökumətə dəstək əsas olacaq. Buna dövlət-özəl dialoqun qurulması, sənaye miqyasında konsensus vasitəsilə birgə ödəniş platformasının asanlaşdırılması və mobil pul məhsullarını inkişaf etdirə və genişləndirə biləcək potensial partnyorları müəyyən etməklə, maraqlı tərəflərin məlumatlılığını artırmaqla nail olmaq olar. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” qanuna edilən yeni dəyişikliklərə əsasən, vergi ödəyiciləri aşağıdakı əməliyyatları nağdsız həyata keçirmədiklərinə görə (yəni nağd pul vəsaitlərinin alınmasına görə) maliyyə sanksiyalarına məruz qalırlar:

- Lizinq provayderləri və kredit verənlər tərəfindən pulun qəbulu;
- Sığorta ödənişlərinin ödənilməsi və sığortaçı və ya təkrarsığortaçı tərəfindən sığorta haqlarının alınması;

- Dövlət orqanları, dövlət qurumları, büdcə təşkilatları və ictimai qurumlar tərəfindən xidmət haqlarının və digər yığımların alınması;
- Stasionar telefon haqlarının və kommunal xidmətlərin qəbulu;
- Turizm agentliyinin xidmətləri üçün ödənişlərin alınması [8].

Müasir banklar daha geniş miqyasda bank fəaliyyəti ilə məşğul olur və hökumət tərəfindən qoyulmuş qaydalara əməl edirlər. Hökumət bank sisteminə nəzarəti ilə həlledici rol oynayır. Bank rəhbərliyi mənfəəti artırmaq üçün bankla bağlı müxtəlif narahatlıqları idarə edir. Narahatlıqlara geniş şəkildə likvidliyin idarə edilməsi, aktivlərin idarə edilməsi, öhdəliklərin idarə edilməsi və kapitalın idarə edilməsi daxildir.

Nəticə. Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı hansı yanaşmadan istifadə edilməsindən asılı olmayaraq maliyyə hesabatının kritik bir hissəsini izah edir. O, həmçinin hər hansı biznesi məsuliyyətlə idarə etmək üçün müxtəlif metodların tətbiqini əhəmiyyətli edir. Mənfi pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı şirkətinizin potensial iqtisadi tənəzzül və ya bazar dəyişikliyi üçün yaxşı vəziyyətdə olmadığını göstərən güclü göstərici ola bilər. Bu, həmçinin digər maliyyələşdirmə variantlarına baxmaq lazım olduğunu ifadə edə bilər. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili şirkətin dövrüyyə kapitalını - biznes əməliyyatlarını həyata keçirmək və tamamlamaq üçün mövcud olan pul məbləğini müəyyən edir. Bu, cari aktivlər (pul vəsaitləri və ya nağd pula yaxın aktivlər, debitor borcları kimi) çıxılmaqla cari öhdəliklər (qarşıdan gələn hesabat dövründə ödənilməli olan öhdəliklər) kimi hesablanır. Əməliyyatlardan əldə edilən pul vəsaiti faktiki olaraq əməliyyatlardan əldə edilən pul gəliridir. Mənfəətin keyfiyyətini göstərmək üçün əməliyyatlardan əldə edilən pul vəsaitləri mənfəət və ya zərər hesabatında əməliyyatlardan əldə edilən mənfəətlə müqayisə edilməlidir.

Bəzi investisiya və maliyyə fəaliyyətləri pul vəsaitlərinin hərəkətinə birbaşa təsir göstərmir. Məsələn, borcun kapitalla çevrilməsi, səhmlərin buraxılması yolu ilə müəssisənin əldə edilməsi və s. Bu əməliyyatlar pul vəsaitlərinin və ya pul vəsaitlərinin ekvivalentlərindən istifadə olunmayan hissənin hərəkəti haqqında hesabatdan xaric edilməlidir. İnvestisiya və maliyyə fəaliyyətlərinin ayrıca göstərildiyi digər maliyyə hesabatları mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Aliyev S. (2020), SOCAR Big Problems: at the Largest Company in Azerbaijan: [Online]. Available at: <https://bakuresearchinstitute.org/> (Accessed: 14.12.2021)
2. Aren O.A., Sibindi B.A. (2014), Cash flow management practices: an empirical study of small businesses operating in the South African retail sector // Risk governance & control: financial markets & institutions, №4 (2), pp.87-100: [Online]. Available at: <https://www.virtusinterpress.org/> (Accessed:13.12.2021)
3. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. (2009), Müəssisələrin maliyyəsi: Dərslik, Bakı: Kooperasiya Nəşriyyatı, 339s.

4. Castrillon M.A.G. (2021), The Concept of Corporate Governance // Vision De Futuro, № 25(2). pp.178-190. [Online]. Available at: <https://www.redalyc.org/> (Accessed: 13.12.2021)
5. Conrad F.J. (2012), Azerbaijan: Financial Sector Assessment // Asian Development Bank, CWRD paper series, №3(1). pp.1-25. [Online]. Available at: <https://www.adb.org/> (Accessed: 14.12.2021)
6. EY Company (2021). Consolidated financial statements prepared under International Financial Reporting Standards. - pp.1-107. [Online]. Available at: <https://socar.az/> (Accessed: 12.12.2021)
7. Hamidi M., Mansor N., Asid R. (2013). Capital Expenditure decisions: A study of Malaysian Listed Companies Using an Ordered Logistic Regression Analysis. Journal of the Asian Academy of Applied Business, 2(1), pp.66-81.
8. Nağdsız hesablaşmalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı şəhəri, 16 dekabr 2016-cı il. № 461-VQ. <http://www.e-qanun.az/framework/34474>
9. Ohlson A.J., Aier K.J. (2007). On the Analysis of Firms' Cash Flows, New York: CEASA, pp.1-28.
10. Rzayev Q.R. (2006), Mühasibat uçotu və audit: Dərslik, 2-ci nəşr, Bakı: ADİU Nəşriyyat, 384s.
11. Reider R., Heiler P.B. (2003), Managing Cash Flow, New Jersey: John Willey & Sons, p.352.
12. Trading Economics. (2021). Azerbaijan Remittance: [Online]. Available at: <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/remittances> (Accessed: 14.12.2021)